

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ pro střední školy ■ ■ ■ ■ ■

LITERATURA V KOSTCE

Marie Sochrová

FRAGMENT

LITERATURA V KOSTCE PRO SŠ

také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.fragment.cz

Další e-knihy v edici

Český jazyk v kostce pro SŠ – e-kniha
Čítanka I. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha
Čítanka II. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha
Čítanka III. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha
Čítanka IV. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha

Marie Sochrová
Literatura v kostce pro SŠ – e-kniha
Copyright © Fragment, 2010

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

Přehledné grafické zpracování pomáhá ke snadné orientaci a zapamatování učiva.

podkapitola

hlavní kapitola

vybraná díla

poznámka, vysvětlivka, zajímavost atd.

The screenshot shows a digital presentation interface. At the top, there's a title bar. Below it, the main content area displays text about Friedrich Schlegel, including his birth and death dates, and a list of his works. A sidebar on the right contains a table of contents. Arrows from the labels point to specific elements: 'podkapitola' points to a sub-section header, 'hlavní kapitola' points to the main title, 'vybraná díla' points to a list of works, and 'poznámka, vysvětlivka, zajímavost atd.' points to a note or footnote.

charakteristika doby

portrét osobnosti

stručný rozbor vybraného díla

přínos nebo význam osobnosti

zajímavost

poznámka

odkaz

zapamatuj si

vysvětlivka

přečti si

pikantnost

tahák

OBSAH

ÚVOD	4
ZÁKLADY TEORIE LITERATURY	5
VÝVOJ LITERATURY	16
Počátky slovesného umění. Ústní lidová slovesnost.	16
STAROVĚKÁ LITERATURA	18
Orientální literatury.	18
Antická literatura – řecká a římská	20
STŘEDOVĚKÁ LITERATURA	26
Orientální literatury.	26
Literatura předkolumbovské ameriky – indiánská.	26
Evropské literatury středověku	27
Počátky písemnictví v českých zemích.	28
RENESEANCE A HUMANISMUS	34
Evropská renesance	34
Humanismus v Čechách	37
BAROKO	39
Evropské baroko.	39
Česká pobělohorská literatura	40
KLASICISMUS, OSVÍCENSTVÍ A PREROMANTISMUS (SENTIMENTALISMUS)	43
ROMANTISMUS V SVĚTOVÉ LITERATUŘE	48
ČESKÉ NÁRODNÍ OBROZENÍ A LITERATURA	54
REALISMUS A NATURALISMUS	63
Realismus v světové literatuře.	63
Česká literatura 2. pol. 19. stol.	68
LITERATURA KONCE 19. A POČÁTKU 20. STOLETÍ	79
Moderní světová literatura	80
Česká literární moderna	82
Česká literatura na přelomu 19. a 20. stol.	86
LITERATURA 1. POL. 20. STOLETÍ	91
Světová literatura 1. pol. 20. stol. – poezie	92
Česká literatura 1. pol. 20. stol. – poezie	96
Světová literatura 1. pol. 20. stol. – próza a drama	108
Česká literatura 1. pol. 20. stol. – próza	117
České drama 1. pol. 20. stol.	127
Česká literární věda a kritika přelomu století a 1. pol. 20. stol.	130
LITERATURA 2. POL. 20. STOLETÍ	131
Světová literatura 2. pol. 20. století	131
Česká literatura 2. pol. 20. stol.	142
Česká poezie 2. pol. 20. stol.	143
Česká próza 2. pol. 20. stol.	151
České drama 2. pol. 20. stol.	161
Literární věda a kritika 2. pol. 20. stol.	166
REJSTŘÍK JMEN AUTORŮ A NÁZVŮ ANONYMNÍCH DĚL	168
REJSTŘÍK ZÁKLADNÍCH LITERÁRNÍCH POJMŮ	175

Úvod

Učebnice **Literatura v kostce** podává kompletní přehled středoškolského učiva české literatury v souvislosti s vývojovými tendencemi světové literatury od počátku po současnost, zachycuje vývoj literárních směrů a skupin, uvádí hodnocení významných děl a autorů i stručně vývoj literární kritiky a literární vědy. V úvodu kapitol je vždy charakteristika společensko-historických událostí pro pochopení podmínek a širších souvislostí, v nichž se literatura vyvíjela.

Náročnost a rozsah textu **odpovídá Katalogu cílových požadavků k společné části maturitní zkoušky** i požadavkům pro přijímací zkoušky na vysoké školy.

Cílem je utřídění, přehlednost, systemizace poznatků a snadná orientace v literatuře. Získávání vědomostí je usnadněno i díky novému grafickému řešení publikace, přehlednému a barevně členěnému textu. Vzhledem k značnému množství hodnotných literárních děl budou některé údaje nad rámec učebních požadavků sloužit třeba jen k základní orientaci studentů, aby informace byly ucelené. Není tedy třeba, aby studenti nebo čtenáři zvládli vše, co učebnice poskytuje, ale vybrali si podle vlastního uvážení a potřeby.

Výhodou publikace je forma konspektu či sešitového záznamu, který nahrazuje úmorné a časově náročné, podrobné školní zápisy studentů. Tím šetří čas pro konkrétní tvůrčí práci s literárním textem ve vyučovací hodině, pro četbu a poznávání i interpretaci literárních děl nebo ukázek v **Čítankách I., II., III. a IV.** k Literatuře v kostce.

Doplňkem příručky jsou pojmy **teorie literatury**, přehled literárních druhů a žánrů, výklad o struktuře literárního díla. Obrazový materiál, poznámkový aparát, odkazy a rejstříky (jmenný a věcný) orientaci v textu urychlí a usnadní.

Publikace je tedy užitečnou pomůckou

- pro běžnou školní výuku literatury jako zdroj vědomostí a zajímavostí a jako východisko k literárním interpretacím
- pro souhrnné opakování probrané látky
- pro přípravu k společné i školní části maturity
- pro přípravu k přijímací zkoušce na vysoké školy humanitního zaměření.

Mohou ji však využít i všichni čtenáři a zájemci o svět literatury.

Rozsáhlejší vědomosti lze získat v publikaci též autorky **KOMPLETNÍ PŘEHLED české a světové LITERATURY**.

Hodně úspěchů při studiu přeje autorka a redakce

ZÁKLADY TEORIE LITERATURY

PODSTATA LITERATURY JAKO SOUČÁSTI UMĚNÍ

Umělecké dílo = forma mezilidské komunikace (vztah mezi umělcem a vnímatelem) a součást kultury

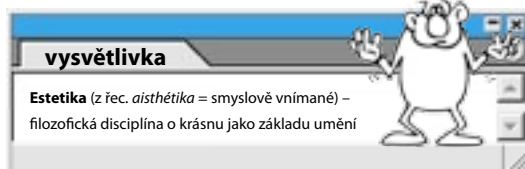
estetické ztvárnění skutečnosti (nejen kopie), **ozvláštnění** uměleckými prostředky

- vyjádření vztahu člověka ke skutečnosti + vliv na jeho smysly, rozum, city, podnět pro fantazii a rozumovou úvahu
- důraz na **originalitu**

cíl – kultivace osobnosti prostřednictvím prožitků emocionálních, smyslových a racionálních

Literatura, písemnictví (z lat. *littera* = písmeno, *litterae* = písemné záznamy) = veškeré písemné záznamy, zvláště společensky významné

- **umělecká** (krásná, beletrie), zaměřená na estetický zážitek, např. román, povídka, báseň, divadelní hra ⇒ k pobavení, rozptýlení, úvahám o životě; skutečnost zachycena komplexně pomocí jazykových znaků a uměleckých obrazů
- **odborná** (vědecká – nauková a populárněnaučná), zaměřená na poznání, poučení, např. publikace technické, přírodovědné, učebnice, encyklopedie; obsahuje ověřitelné poznatky ⇒ věcnost a fakta
- **administrativní** (jednací), zaměřená na styk mezi institucemi a veřejností, např. vyhlášky, žádosti, zprávy, dotazníky, předpisy, nebo právní dokumenty, např. zákony, usnesení, ústava apod.
- **publicistická** (zvl. v novinách a časopisech), zaměřená nejen na informace, ale i subjektivní hodnocení ⇒ vede k zamyšlení, tříbení názorů, např. reportáž, zpravodajství
- **náboženská** (liturgická) obsahuje těžko ověřitelné poznatky ⇒ víra v existenci bytosti ovlivňující jednání a život, např. modlitební texty

Výrazový prostředek literárního díla = **jazyk**, jeho neomezené možnosti zvukové, grafické, lexikální, gramatické, kompoziční; má nejen funkci **komunikativní** a **sdělenou** (informace), ale i funkci zvláštní, **estetickou** (poutavé, neotřelé jazykové prostředky, působící nově)

VÝZNAM, FUNKCE UMĚLECKÉ LITERATURY

- **estetická funkce** = základní funkce krásné literatury; tlumočí určité pojetí krásy, vzbuzuje pocit krásy
- **citový vliv** = smyslové obohacení
- **informativní funkce** = vzdělávací, poznávací, rozvoj schopnosti myšlení a vyjadřování (dominantní je v odborné literatuře)
- **formativní funkce** = výchovná, pomáhá vytvářet morální a estetické hodnoty = zpětné působení literatury na život (dominantní je v publicistice)
- **společenská funkce** = upozorňuje na závažné společenské problémy, zachycuje mezilidské vztahy, varuje před nebezpečím apod.
- **zábavná funkce**, oddychová – poskytuje pobavení, uvolnění, zklidnění

VNITŘNÍ ČLENĚNÍ UMĚLECKÉ LITERATURY

- **ústní lidová slovesnost** – vznikla dříve než psaná literatura, např. písně, pohádky, pověsti, přísloví, hádanky
- **umělá literatura** – písemné texty konkrétních autorů (proza, poezie, dramata)

Základy teorie literatury

Podle vztahu k určitému společenství

- **světová literatura** – umělecky nejhodnotnější díla národních literatur
- **národní literatura** – díla jednoho národního společenství; kritériem není jazyk, kterým jsou psána, ale příslušnost autora k určitému národu
- **regionální literatura** – díla autorů pocházejících z určité oblasti, regionu, nebo tam působících

Literatura jako zábavná četba

- **humoristická** – v popředí komické situace, např. *Zdeněk Jirotka*, *Saturnin*
- **dobrodružná** – s dramatickým dějem, napětím, např. *Alexandre Dumas st.*, *Tři mušketýři*, *Daniel Defoe*, *Robinson Crusoe*
- **detektivní** – základní motiv zločinu, vraždy s řešením záhady, např. *A. C. Doyle*, *Ed McBain aj.*
- **horor** – hrůzostrašné příběhy, vyvolávající strach; tajemné prostředí, magické chvíle, např. *R. L. Stevenson*, *Podivný případ doktora Jekylla a pana Hyda*, *Stephen King aj.*
- **fantasy literatura** – druh fantastické literatury; nadpřirozené jevy, pomyslné světy, bájná a pohádková atmosféra, např. *John Ronald Reuel Tolkien*
- **utopie** – druh fantastické literatury, obraz ideální spravedlivé společnosti, např. *Thomaso Campanella*, *Sluneční stát*
- **science-fiction** (sci-fi, vědeckofantastická literatura) – příběhy zobrazují dosud nepoznanou realitu, fiktivní budoucnost
⇒ stinné stránky technického pokroku a varování, např. *Ray Bradbury*, *Arthur C. Clarke*

VĚDA O LITERATUŘE

- **literární teorie** – o podstatě literatury, o obecných zákonitostech vzniku literárního díla, o jeho struktuře, literárních družích, žánrech, útvech, o uměleckých prostředcích
- **literární historie** – o vývoji a proměnách literatury, o významu děl, o tvorbě jednotlivých autorů
- **literární kritika** = analýza + hodnocení a informace, výklady a rozbory děl

PRÓZA A POEZIE

Próza (z lat. *prosa oratio* = řeč „stále postupující“, tj. nedělená do veršů, řeč nevázaná)

- v popředí je **syntaktické** členění promluvy, logická stavba vět, obvyklá intonace, gramatická pravidla; připomíná přirozenou formu běžné řeči
- základní stavební jednotka = **věta** zapisovaná do řádek; typické pro vyprávění nebo v dramatu, pro vypravěče a postavy; text členěn do odstavců, kapitol
- prózu nelze ztotožňovat s epikou (epika může být prozaická i veršovaná)

Poezie (z řec. *poiésis* = tvorba, básnictví tzv. řeč „vázaná“)

- v popředí je **rytmickomelodické** členění promluvy a zvláštní grafické uspořádání textu
- psána **ve verších**, které se sdružují do slok (strof)

FORMÁLNÍ VÝSTAVBA VERŠE

Verš

- základní stavební jednotka (zvuková, rytmická, významová i syntaktická), jeden řádek básně
- obvykle shodný s větou (syntaktickou jednotkou)
- **přesah, enjambement** [ánžámbmán] – věta přesahuje do následujícího verše, např. *Někde v noci mezi topoly / zvoní zvonky, křupe koní klus. (Hora)*
- **verš pravidelný** (tradiční, vázaný) – výraznost textu způsobena rytmem, příp. rýmem ⇒ pravidelnost, opakování důrazů (přízvučných a nepřízvučných nebo dlouhých a krátkých slabik)

- **verš volný** – má minimum prvků metrického impulsu, odlišuje se graficky – rozdílná délka veršů, rýmy bývají nepravidelné, někdy verš nerýmovaný i bez interpunkce
- **verš bezrozměrný** (asylabický) – o nestejném počtu slabik (asymetričnost), blíží se próze; např. v *Dalimilově kronice*

Sloka (strofa) = skupina veršů, celek spjatý rytmicky, rýmově, zpravidla i obsahově; ze strof vzniká báseň × báseň stichická – verše bez strofického členění, tj. v nepřetržitém sledu

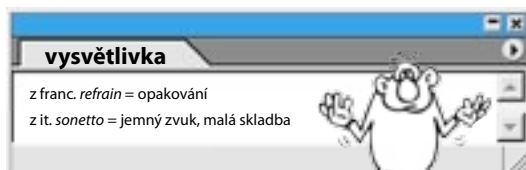
Refrén = opakování verše (veršů) na konci sloky

Některé ustálené **strofické útvary**:

- **sonet (znělka)** – 14veršová lyrická báseň (4+4+3+3);
1. kvartet je teze, myšlenka, 2. kvartet antiteze nebo variace, rozvíjení myšlenky, dvě terceta = syntéza, pointa; častý rýmový vzorec *abba, abba, cac, ede* nebo variace u tercet
- **balada francouzská (villonská)** – lyrická skladba s třemi strofami (7 – 12 veršů), závěrečným posláním (4 – 6 veršů) a vždy opakováním posledním veršem (refrén);
autoři:

F. Villon, J. Vrchlický, V. Nezval aj.

Z dalších západoevropských forem: **balata, tercína, rondó, madrigal, rondel, rispet, ritornel, sestina** aj.

RYTMUS

metrum = zcela pravidelný, ideální rytmus, zobecněné schéma, rytmický vzorec

rytmus = konkrétní, reálné naplnění metra; vzniká pravidelným opakováním týchž či podobných zvukových prvků v rámci verše (veršů)

stopa = nejmenší rytmická jednotka vázaného verše; skládá se z **dob těžkých** (teze), v češtině slabik přízvučných, a **lehkých** (arze), v češtině slabik nepřízvučných

Druhy stop

sestupné:

trochej (dvojslabičná), 1 doba těžká, 1 doba lehká — u

Velké, širé, rodné lány (Sládek)

|—u|—u|— u|—u|

daktyl (trojslabičná), 1 doba těžká, 2 doby lehké — uu

Stříhali dohola malého chlapečka (Kainar)

|—uu|—uu|— uu| — u u|

daktylostrochejský verš (střídání daktylské a trochejské stopy)

Letní ty noci zářivá (Neruda)

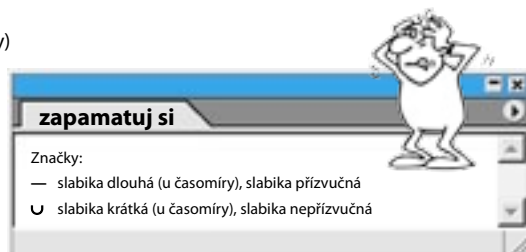
|—uu|—u|—uu|

vzestupná:

jamb (dvojslabičná), 1 doba lehká, 1 doba těžká u—

Byl pozdní večer, první máj (Mácha)

|u — |u— |u — |u — |

- 4) rým **přerývaný** – rýmují se jen některé verše *a b c b*

Konečně vyběhla z brány / ta dívka medodechá, / já vidím, jak letí jí šatičky, / jak do mého objetí spěchá.

(Neruda)

- 5) rým **postupný** – rýmují se vzdálenější verše *a b c a b c*

Lunou omítlá jsi nahé zdi, / vesnice spí, jenom ticho vane / a korunou líp na náš práh / teskně zašuměla souhvězdí / jak rubáše navždy odkládané / mrtvými, kteří dnes vejdou v prach.

(Hrubín)

- 6) rým **tirádový** – rýmuje se několik následujících veršů jedním rýmem nebo verše celé básně *a a a a*

Slípka opustí můj hřád / Koně začnou v stáji ržát / Kamna hřát / Stuhly vlát

(Nezval)

LITERÁRNÍ DRUHY A ŽÁNRY

Epika – o skutečnosti vypravuje ⇒ dějovost, příběh rozvíjen vypravěčem a postavami

Lyrika – zachycuje skutečnost v jedinečném okamžiku + stav nitra mluvčího (dojmy, city, nálady autora = **lyrický subjekt**) ⇒ nedějovost; převaha verše (výjimečně lyrická próza); jazyk ozvláštněn obrazovými prostředky (figury, tropy), význam rytmu, rýmu, intonace; lyrika duchovní, milostná, intimní, přírodní, sociální, politická, reflexivní (úvahová) aj.

Drama – skutečnost, příběh se předvádí na jevišti – převaha přímých promluv postav (dialog, monolog) + scénické a režijní poznámky; **výstavba děje**: v antice závazná jednotka místa, času a děje (*Aristotelés*, později *klasicisté*), v novější době pětistupňové schéma: **expoziční** (úvod, výchozí situace), **kolize** (zápletky, konflikt postav), **krize** (vyvrcholení, růst napětí), **peripetie** (obrat v ději), **katastrofa** (rozuzlení, vyřešení konfliktu – původně jen tragické, v antice zásah boha – *deus ex machina*, pak i šťastné – happy end)

části hry: dějství (jednání, akty – začínají a končí pohybem opony) – často 3, 5 nebo jednoaktovky, dále **výstupy** (změna počtu postav na scéně), **obrazy** (změna místa děje, scény)

EPICKÉ ŽÁNROVÉ FORMY

- 1) **Malá epika**, např.

- **anekdota** – humorný minipříběh s nečekanou pointou; šíří se ústně ⇒ zesměšnění nějakého jevu, osoby

- **bajka** – krátký alegorický příběh (veršem i prózou); zvířata nebo zosobněné věci jednají jako lidé; cíl didaktický (mramní ponaučení), např. *Ezop*, *La Fontaine*, *Krylov*

- **hádanka** – zašifrovaná sdělení; určena k zábavě, k rozluštění

- 2) **Střední epika**, např.

- **mýtus, báje** – pokus o výklad řádu světa, o historii bohů, o vzniku člověka, o přírodních jevech; **mytologie** – soubor mýtů určitého společenství, národa

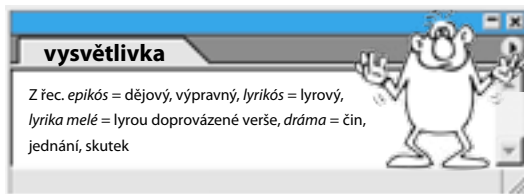
- **legenda** (z lat. „co má být čteno“) – o životě, skutcích, zázracích a mučednické smrti církevních světců (veršem i prózou), např. *Legenda o sv. Prokopu*; tzv. **život** – autentické vyprávění o životě světce, např. staroslověnský *Život Konstantinův*

- **evangelium** – životopisný žánr, o Ježíšově životě, působení, umučení a zmrtvýchvstání; evangelisté *Marek*, *Matouš*, *Lukáš*, *Jan*

- **apokryf** – původně biblické texty církví neuznané za pravé a nezařazené do bible; dnes literární text zpracovávající známý motiv, ale nově, často i parodicky, např. *Karel Čapek*, *Kniha apokryfů*

- **pověst** – vyprávění lidového původu, má konkrétní, pravdivé historické jádro (událost se váže k určité osobě, místu, stavbě) + fantazie; např. místní, historická, heraldická aj.

- **pohádka** – žánr lidové slovesnosti, děj nepravděpodobný, nereálný; hrdina překonává překážky; zásahy nadpřirozených bytostí, dobro vítězí nad zlem

Základy teorie literatury

- **bohatýrský zpěv (bylina)** – událost, čin ruského bohatýra (napravuje křivdy, např. *bohatýr Muromec*) a **hrdinský junácký zpěv**, zvl. jihoslovanský (např. o *kralevíci Markovi*)
- **povídka** – kratší příběh s poutavou zápletkou, jednoduchý děj (umění zkratky, charakteristiky a popisu, paradoxu)
- **novela** – příběh soustředěný na jednu událost, epizodu, bez vedlejších dějových linií; neměnné charaktery postav; sevřený děj, překvapivý závěr
- **romaneto** – žánrová varianta novely, novela s tajemstvím, zdánlivě nadpřirozené jevy logicky vysvětleny (*Jakub Arbes*)
- 3) **Velká epika**, např.
 - **epos** – rozsáhlé chronologické vypravování (obvykle veršem), obšírné popisy, jedna nebo několik ústředních postav, např. *epos hrdinský (homérský)*, *rytířský (dvorský)*, *historický*, *duchovní*, *zvířecí* aj.
 - **román** – rozsáhlý příběh psaný prózou, hlavní a vedlejší dějové linie, epizody, mnoho postav (vyvíjejí se); do děje vstupuje vyprávěč
 - **kronika** – chronologický záznam historických událostí (veršem i prózou), většinou bez hodnocení a souvislostí; **letopisy (anály)** zaznamenávají události podle letopočtu

LYRICKÉ ŽÁNROVÉ FORMY

- **pišeň** (popěvek) – prostá, zpěvná báseň (lidová nebo umělá), spojená s hudbou, např. *pišeň milostná*, *dětská (ukolébavka)*, *vojenská*, *pracovní*, *pijácká*, v pololidové tvorbě *pišeň kramářská (jarmareční)*
- **óda** – oslavná báseň zaměřená na obecná témata (láska, vlast, příroda aj.), patos
- **elegie** (žalozpěv) – vyjadřuje smutek
- **epitaf** – nápis na hrob; krátce o životě zesnulého, vzkaz živým
- **satira** – báseň s kritickým postojem ke skutečnosti; výsměch, ironie
- **epigram** – krátká, satiricky útočná báseň s ostrou pointou; o negativních společenských jevech; původně nápis na hrobě, pomníku nebo dárku ⇒ oslavný verš
- **pásmo** (zone) – polytematická báseň, volné přiřazování (asociace) představ a obrazů, sled pocitů, dojmů; mnohovýznamovost, mnohopohledovost; zdánlivě narušená logická stavba básně ⇒ dynamický obraz společnosti

LYRICKOEPICKÉ ŽÁNROVÉ FORMY

na pomezí lyriky a epiky (děj + lyrické prvky)

- **balada** – vážná veršovaná skladba, pochmurný děj, tragický závěr; marný zápas člověka s přírodními nebo společenskými silami; rychlý dramatický spád, sevřenost, úsečnost výpovědi, dialogy
- **romance** – skladba optimistického rázu, často s milostnou tematikou a radostnou atmosférou, opak balady – smírné pojetí konfliktu; původně španělská píseň, opěvující hrdinské čnosti bojovníků s Maury
- **poema** (básnická povídka) – rozsáhlá báseň s dějem jen naznačeným, v popředí city, dojmy, nálady a úvahy autora, události ze života jednotlivce

DRAMATICKÉ ŽÁNROVÉ FORMY

- **tragédie** – hra s vážným dějem, nerovný zápas hlavního hrdiny ⇒ neúspěch, smrt (podléhá přesile nepřítelů), ale morální vítězství

zapamatuj si

Vznik pásma spojen s tvorbou Guillaumea Apollinaira

zapamatuj si

Původně žánr lidové slovesnosti (*Osiřelo dítě*) i psané literatury (*K. J. Erben*)

Balada **klasická fantastická** (člověk × nadpřirozená bytost) × **etická** (s mravním zákonem) × **sociální** (nositel tragičnosti = společenská situace, nespravedlnost, křivda)

Balada **lidová** (anonymní autor) × **umělá** (jméno autora známe)

- **komedie** (veselohra) – komický obraz zápasu s nedostatky (pojetí satirické nebo humoristické)
- **čínohra** (drama v užším slova smyslu) – novodobý útvar s prvky komedie i tragédie, v popředí charakter hrdinů; tematická pestrost, vážné spory mezi postavami, společenské problémy + autorovo pojetí, psychologická kresba postav

ŽÁNROVÉ FORMY LITERATURY FAKTU A PUBLICISTIKY

- **umělecká reportáž** – původně informace + hodnocení s působivými jazykovými prostředky; očitě svědectví autora, subjektivita, autentičnost, pravdivost
- **fejton** – kratší publicisticko-umělecký úvahový útvar (smíšený styl), časově zajímavý námět, poutavost a vtipnost zpracování; tištěn na dolní části novinové stránky – pod čarou (např. J. Neruda, K. Čapek aj.)
- **esej** – pojednává originálním způsobem o zajímavých otázkách literárních, kulturních, filozofických, společenských; subjektivnost autora (osobní pojetí), otevřenost, poznávací účel + bohatství jazyka; zakladatel eseje Michel de Montaigne, z českých esejistů F. X. Šalda, K. Čapek aj.

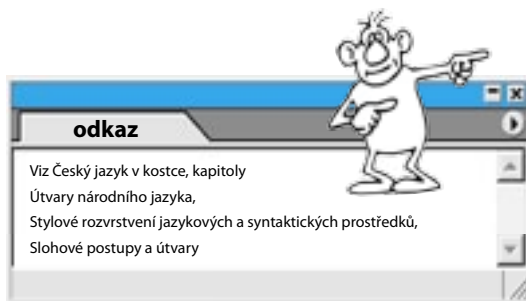
STRUKTURA LITERÁRNÍHO DÍLA

má 3 složky: jazykovou, tematickou a kompoziční

Vrstva jazykové stylistická

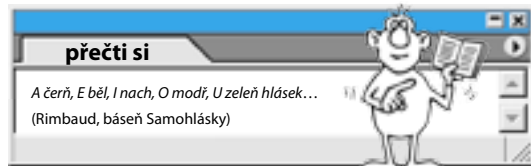
sdělná a estetická funkce jazyka, individuální styl autora

- 1) **Útvary jazyka**: základní zdroj pro beletrii = **spisovný jazyk**, vedle toho i **nespisovné** jazykové prostředky: **obecná čeština**, **nářečí** (dialekt), **slang**, **argot**, zvl. v přímé řeči postav
- 2) **Stylové rozvrstvení slovní zásoby**: vedle slov **stylově neutrálních** mají estetickou funkci i slova **stylově zabarvená** (**příznaková**), např. *neologismy*, *archaismy*, *historismy*, *poetismy* aj.
- 3) **Textové slohové postupy**: vyprávěcí, popisný, charakterizační, výkladový, úvahový
- 4) **Syntaktické prostředky**: různé druhy vět, vyjadřování slovesné, jmenné, neobvyklý slovosled (inverze), souřadnost a podřadnost
- 5) **Zvukové prostředky**:
 - **rytmus**, **rým**, **asonance**, viz str. 7, 8
 - **eufonie** (libozvuk) – příjemné uspořádání zvuků v projevu, estetická působivost x záměrná **kakofonie** (nelibozvuknost)
 - **zvukosled (onomatopoeie)** = napodobení zvuku slovy, např. *řinčí řetězů hřmot* (Mácha), *zvoní, zvoní zrazy zvon* (Halas); zvukomalebná citoslovce: *na chalupu: klop, klop, klop!* (Erben)
 - **paronomázie** = nahromadění slov odvozených od téhož kmene, např. *rejděte rejdivý rej* (v+w); *Slavme slavně slávu Slávů slavných* (Kollár)
- 6) **Grafické prostředky**:
 - estetické působení jazyka v psané podobě: verš, strofa, typy písma, interpunkce
 - básně – obrazy (**kaligramy**) – Apollinaire
 - **akrostich** = báseň, v níž začáteční nebo koncová písmena (slabiky) dávají (svisle) slovo (větu), nejčastěji jméno člověka, jemuž je báseň věnována
- 7) **Pojmenování obrazná – tropy**
 - **epiteton (básnický přívlastek)** – blíže určuje, popisuje, přibližuje zobrazovanou skutečnost vyjádřenou podstatným jménem; epiteton **constans** (stálé) – označuje vlastnost očekávanou, opakovanou u téhož jména: *hloupý Honza*, *širé pole*, *rychlonožý Achilleus* (Homér); epiteton **ornans** (zdobné) – vyjadřuje citové, subjektivní hodnocení: *růžový večer* (Mácha), *stříbrný vítr* (Šrámek), *něžná záře* (Neumann)

Základy teorie literatury

- **přirovnání (příklad)** = pojmenování upozorňující na vzájemnou podobu věcí, jevů; přirovnávají se vlastnosti (*bílý jako sníh*)
spojovací výrazy: jak, jako, jakoby, než (*rychlejší než já*), ani (*nemá soli, ani co by se za nehet vešlo*), co (*slzy co perly*);
 přirovnání 2. pádem (*rychlejší tebe*), 7. pádem (*myšlenka se pírskem chvěla* – Neruda)
- **metafora** = zkoncentrované přirovnání, přenesení významu ze slova výchozího na cílové **na základě podobnosti**
 - **klasická metafora** – *vodotrysk noci* (Nezval), *v mrazivé chýši tam ptáčka zbyla* = děti (Bezruč), *úl hvězd* (Hrubín)
 - **personifikace** (zosobnění) – lidské vlastnosti a činy se přenášejí na neživé objekty: *stromy šeptaly, Vánoce klepou na dveře*
 - **synestézie** (smíšení počitků) – přenesení významu **na základě záměny smyslových vjemů**: *sladká slova, cítit hudbu, namalovat verš*
- **metonymie** = přenesení významu **na základě věcné souvislosti**, např. *vypít sklenici vody, poslouchat Beethovena, Hrad reagoval okamžitě* = prezident
- **synekdocha** = druh metonymie, přenesení významu **na základě záměny části a celku** (souvislost kvantitativní), např. *co se ty ruce napracovaly, nepřekročí práh domu*
- **oxymóron** = spojení dvou **významově rozporných** tvrzení (výrazy se jakoby logicky vylučují, odporují si), např. *v tomto světle se zatmívám* (Bridel), *zbortěné harfy tón, ztrhané strůny zvuk* (Mácha) nebo v titulech děl: *Molièrův Zdravý nemocný, Baudelairovy Květy zla aj.*
- **alegorie** (jintaj) = obrazné vyjádření dějů, pojmů, založené na utajené paralelnosti (skrytý smysl ⇒ něco nemůže nebo nesmí být vyjádřeno přímo), např. *svět jako středověké město* v Komenského *Labyrintu*
- **symbol** = znak, který zastupuje obecný pojem; mnohoznačnost, např. *kříž* – symbol křesťanství, *kominík* – symbol štěstí
- **kontrast** (protiklad) = záměrné spojení protikladných slov a myšlenek; vyhocený paralelismus, např. *Na tváři lehký smích, / hluboký v srdci žal* (Mácha)
- **hyperbola** (nadsázka) = zveličení jevu, situace ⇒ růst expresivity textu: *Stokrát jsem tě prosila, na kolena klesla* (Erben)
- **litotes** = opak hyperboly, zjemnění výrazu, vyjádření kladu dvěma zápor, popření opačného významu: *...mne ona nemá nerada* (Villon)
- **eufemismus** = užití mírnějšího slova k označení nepříjemné představy, např. i opisem: *Až bude růst nade mnou tráva* (Bezruč)
- **dysfemismus** = vyjádření směřující k zápornému hodnocení: *den vraždí noc a noc zas vraždí den* (Shakespeare)
- **perifráze** = rozvedená synekdocha, vyjádření opisem, pomocí typických znaků *...vzpomínal ... na dvoumetrový svatební koláč, / z něhož by už brzy rád ochutnal* (Holan)
- **ironie** = záměrné užití slova v opačném smyslu, jeden z prvků komična: *oslí uši právě dobře ke koruně sluší* (K. Havlíček Borovský); zesílená ironie = **sarkasmus** (kombinace humoru a kritiky): *...a tak dostal Halfar místo (= hrob sebevraha)* (Bezruč)

8) **Figury** – opakování nebo přesuny výrazových prostředků ⇒ zdůraznění

a) **zvukové** (opakování slov, slabik, hlásek)

- **aliterace** (náslovný rým) = opakování stejné hlásky na začátku sousedních slov (vět): *Plyne peníz po penízku* (středověká žákovská poezie)
- **anafora** = opakování slova (slov) **na začátku** veršů (vět), slok ⇒ pro důraz, východisko pro gradaci: *Na břehu řeky Svratky kvete rozrazil / na břehu řeky Svratky roste nízká tráva* (Nezval)
- **epifora** = opakování téhož slova (slov) **na konci** veršů (vět) ⇒ zdůraznění, rytimizace: *Co to máš na té tkaničce, / na krku na té tkaničce?* (Erben)
- **epanastrofa (palilogie)** = opakování téhož slova (slov) **na konci** předešlého verše (věty) **a na začátku** následujícího verše (věty) ⇒ zpomalování děje, zesílení detailu: *Střela ta se zaryla v bílá řadra, / v bílá řadra prvního Tatařína* (Čelakovský)

- **epizeuxis** – opakování téhož slova (slov) v jednom verši (větě) ⇒ zvýšení zvukové působivosti, akcentace významu slova, např. *Utichly továrny, utichly ulice* (Wolker); *Tam žádný – žádný – žádný cíl* (Mácha)
- b) **syntaktické** (týkající se spojovacích výrazů)
 - **asyndeton** = vynechání spojovacích výrazů ⇒ zhuštění sdělení: *Dělník je smrtelný, práce je živá* (Wolker) – chybí ale
 - **polysyndeton** – užití více spojovacích výrazů: *Je tráva vysoká a laskavá a vláhá* (Neumann)
- c) **slovosledné a syntaktickovýznamové** (odchyly od pravidelného slovosledu a opakování slovosledných nebo syntaktických schémat)
 - **inverze** = změna pořádku slov ⇒ zdůraznění příznakového místa (zvl. v próze), funkce rytmická nebo rýmová (v poezii): *Čas nový nové chce mít činy* (Neruda)
 - **anastrofa** = druh inverze, obrácení slovosledu dvouslovného spojení: *Noc šeredná se po předměstí sráží* (Zahradniček)
 - **paralelismus** – bohatě rozvinutý příměr; přirovnávané jevy položeny volně vedle sebe, např. *Eržika ptáček, Eržika rybka...* (Olbracht)
 - **antiteze** = rozvedené přirovnání protikladem
 výchozí motiv: *Vzav se tu odněkud kůň vyjíždí,*
 jeho popření: *on nevyjíždí*
 přirovnání, nový obraz: *on větrem letí* (Čelakovský) – tj. jako vítr
 - **gradace (stupňování)** = uspořádání slov podle jejich významu a účinku
 směrem vzestupným = **klímax** ...*kde je voda modravá a nebe modravé a hory modravější* (Nezval)
 směrem sestupným = **antiklímax** *Rozmarný zlatník listy vytepal / ze zlata, bronzu, ze zamžené mědi* (Toman)
- d) **eliptické** (vypouštění slov, částí vět z textu)
 - **elipsa** (výpustka) – vynechání části textu, kterou lze domyslet z kontextu
Malá, hnědá, tváře divé / pod plachetkou osoba; / o berličce, hnáty křivé, / hlas – vichřice podoba (Erben)
 - **apoziopeze** – nedokončená výpověď, ukončena pomlčkou nebo trojtečkou
Vysoký křik, / unášený steskem, bolestí, výčitkou: / „Co já jsem všechno... a proč?“ (Mikulášek)
- e) **myšlenkové, řečnické a hodnotící** (vyjadřují citové zaujetí mluvčího, ožívují text)
 - **apostrofa** = básnické oslovení neživého objektu
Čechy krásné, Čechy mé, / obraze rámu prastarého (Hrubín)
 - **řečnická otázka** – nevyžaduje odpověď
...smí si vzít sirotek do klínu drva, / co praviš, Maryčko Magdónova? (Bezruč)
 - **pleonasmus** – nadbytečné hromadění slov souznačných ⇒ k zpomalení výpovědi nebo k zvýraznění skutečnosti
Po modrém blankytu bělavé páry hynou (Mácha)
 - **tautologie** – rozvedení téhož sdělení dvěma synonymními výrazy
Nevesely, truchlivý / jsou ty kraje vodní, / v poloutmě a polousvětle / mine tu den po dni (Erben)

Vrstva tematická a myšlenková

- 1) **Téma** = osobitě, zajímavě zpracovaný námět, souhrn jednotlivých motivů
- 2) **Motiv** – nejmenší tematický prvek
- 3) **Děj** = vše, co se odehrává v díle (typický pro epiku a drama); děj hlavní a vedlejší (odbočky)
- 4) **Čas: chronologický** – autor dodržuje časovou posloupnost
retrospektivní – návraty zpět, do minulosti
 reálný čas lze **zkracovat** (zrychlené tempo) nebo **zpomalovat** (retardovat) pomocí detailů, odboček, úvah
- 5) **Postava** – aktér; postava **hlavní** a **vedlejší, kladná** a **záporná**
 uvedena popisem a charakteristikou (přímo, nepřímo, srovnáním)
titulní postava – často uvedena v titulu (*Vančura, Pekař Jan Marhoul*)

zajímavost

Vedle lidí mohou v díle jednat zvířata (*Ferda mravenec*, věci (*cinový vojáček*), abstraktní jevy a pojmy (*dobro, zlo, pýcha*), nadpřirozené bytosti (*drak, víla*)

Základy teorie literatury

literární typ – postava shrnující vlastnosti určité skupiny lidí týchž zkušeností, společenského postavení, charakteru (typ žárlivce – *Othello*, lakomce – *Harpagon*)

6) **Vypravěč** = mluvčí epického (někdy i dramatického) díla; obvykle se ztotožňuje s autorem, někdy s některou z postav

lyrický subjekt = mluvčí básnického díla

7) **Stylistické vypravěčské postupy**

a) řečové **pásmo vypravěče** = promluvy vypravěče (většinou řeč autora) ⇒ užití minulého času; řečové **pásmo postav** (postav) = vlastní promluvy postavy ⇒ užití přímé řeči

b) **vyprávěcí způsoby**: **er-forma** – objektivní vypravěč (vypráví se v 3. osobě), **ich-forma** – subjektivní vypravěč (vypráví se v 1. osobě), osobní ladění

c) **druhy řeči** – vycházejí z počtu rozmlouvajících osob:
monolog (hovor jedné osoby), **dialog** (hovor dvou i více osob)

d) **formy řeči**

■ **přímá řeč** – autorem doslovně citovaná řeč postav; uvozena uvozovací větou, označena uvozovkami; hovorová řeč, obecná čeština i nářečí

„Nastane doba plesů, pánové, noste fraky.“ (Hrabal)

■ **nepřímá řeč** – reprodukce něčí výpovědi; promluva vypravěče uvedena hlavní větou, postavy promlouvají větou vedlejší (předmětnou)

Myslel, že se už nedočká.

■ **nevlastní přímá řeč** – projev postavy vnímán skrze autora; shodná gramatická struktura s přímou řečí, ale graficky neoznačenou (bez uvozovek) ⇒ k vyjádření **vnitřního monologu**

Hordubal se dívá na ten rozžhavený kousek železa. Něco ti přinesu, Polano, něco do domácností. (K. Čapek)

■ **polopřímá řeč** – postava promlouvá nepřímo, jakoby z odstupu, promluva není doslovný citát, projev uveden vypravěčem ⇒ gramaticky v 3. osobě, bez uvozovek

Ne, nemusí se bát, nejde služebně, slyšel jen, že má Eržika... nějaké kožešiny... (Olbracht)

■ **smíšená řeč** – kombinace různých forem řeči

8) **Prostředí** = vnější svět, v kterém se rozvíjí děj a který obklopuje postavy

9) **Titul** = nadpis díla, první informace; má funkci uměleckou, estetickou, pojmenovací

10) **Autor** = tvůrce

- **anonym** (dílo neznámého autora)
- **pseudonym** – krycí jméno autora, pod nímž zveřejňuje své dílo z různých důvodů, např. *Egon Bondy* = Zbyněk Fišer, *Karolína Světlá* = Johanka Rottová
- **autorské šifry** – např. Nerudovy fejetony v novinách označovány Δ

zapamatuj si

incipit – vstupní věta textu, první informace, titul
totožný se začátkem díla (z lat. – *začíná se*)

dedikace – v čele knihy, věnování

motto – před začátkem vlastního textu díla; citát nebo výrok – určuje charakter následujícího textu, např. *Volím slovo prosté, / chci tu báji vypravovat / z úst jak lidu roste* (Neruda, k Baladám a romancím)

Vrstva kompoziční

= způsob řazení a spojení témat, uspořádání obsahových a jazykových složek ve vyšší celek

Prostředky kompoziční výstavby

● **v próze**: vnitřní členění – **věta, odstavec, kapitola**

- **cyklus** – soubor samostatných děl, vyšší celek s týmž záměrem autora, např. *Páralova černá a bílá pentalogie*
- **montáž** – celek vzniká sestavováním částí jiných celků; technika střihu, často kombinace literárních žánrů (*Čapek, Válka s Mloky*)

● **v poezii**:

- **báseň** – nejmenší textový celek poezie; členění do strof

- **básnická skladba** – rozsáhlejší báseň s pevným lyrickoepickým základem (*Hrubín, Romance pro křídlovku*)
- **básnická sbírka** – soubor básní jednoho autora (*Neruda, Balady a romance*)

● **v dramatu:**

výstup, dějství – viz str. 9

Kompoziční schémata – založena na **dějovém napětí a časových vazbách**

Kompozice

- **chronologická** – kopíruje časovou posloupnost děje (jak se ve skutečnosti odehrál), např. *pohádka, pověst, deník*
- **kronikářská** – dodržen časový sled událostí, ale bez příčinného sepětí, např. *A. a V. Mrštíkové, Rok na vsi*
- **deník** – osobní záznamy pozorovaných a prožívaných událostí pořizované v krátkých intervalech, např. *Jan Zábrana, Celý život*
- **retrospektivní** (zpětná) – postup prostřednictvím vzpomínky nazpět, od konce, od důsledku k příčinám, např. *v detektivce*
- **rámcová** (prstencová) – dílo má více ucelených příběhů vložených do příběhu hlavního, který je jakoby rámuje, např. *Pohádky tisíce a jedné noci, G. Boccaccio, Dekameron*
- **paralelní** (prolínává) – souběžně několik dějových linií, které se propojují, např. v *historických románech*
- **řetězová** – sled samostatných příhod spjatých jednou postavou, např. *Jirásek, F. L. Věk*
- **„in medias res“** (k jádru věci) – autor při vyprávění vtáhne čtenáře přímo doprostřed děje (bez úvodu); porušení logického časového sledu událostí (začátek se čtenář obvykle dozví až retrospektivně)

VÝVOJ LITERATURY

POČÁTKY SLOVESNÉHO UMĚNÍ

NEJSTARŠÍ SLOVESNÉ PROJEVY (od pravěku) – před vynalezením písma

Závislost pravěkého člověka na přírodě, bezmocnost, strach z nevysvětlitelných jevů, tajemna a smrti ⇒ snaha naklonit si demony a nadpřirozené síly, prosba o ochranu, o úspěšný lov a úrodu, o uzdravení z nemoci

Magické (kouzelné) obřady

- **podnět**: poznání síly, **moci a krásy** slova (obraznost, fantazie, opakování slov, veršované pokřiky), pravidelný **rytmus**, zpěvavý způsob projevu; obřady často spojeny s výtvarnou činností (scény z lovu, kresby zvířete se zásahy šípů, pak drobné sošky zvířete z kamene, kostí, dřeva) a jednotvárným **pohybem** (tanec)
- **formy**: *magické průpovědi* (pro úspěšný lov, bohatou úrodu, šťastnou lásku ap.), *zaklínadla, zaříkadla* (proti nemoci, nebezpečí, nepříteli), *pranostiky* (zkušenosti o počasí ⇒ zemědělské práce), *příslloví* (obecné mravní zásady, návod k jednání), *pořekadla* (poznatky o životě, o člověku), *lyrické písně* (ukolébavky, svatební písně ap.), *obřadní cykly* – výroční (rovnodennost, slunovrat), rodinné (narození, smrt)

mýty (báje): příběhy z dávné, nedoložené minulosti, odrážejí představy lidí o světě (fantastický výklad jevů), příběhy o bozích, např. mýty starověké, předkolumbovských národů Ameriky, náboženské aj.)

ÚSTNÍ LIDOVÁ SLOVESNOST – jedna z nejdůležitějších součástí lidové kultury (folkloru)

tvorba lidu – **vyjadřuje** lidový názor na život, optimismus, touhu po svobodě, odpor k útisku

znaky:

ústní tradice (z generace na generaci)

anonymita autora (neznáme jeho jméno)

kollektivnost (majetek celého národa, lidstva)

variabilita (neustálý text, postupné změny od vypravěče k vypravěči), dána časově (přes generace), místně (odlišnost v regionech, různých zemích)

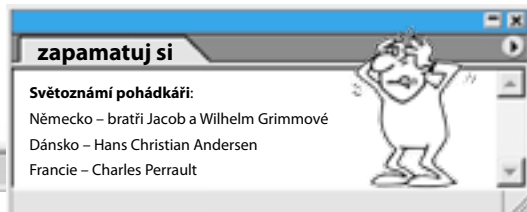
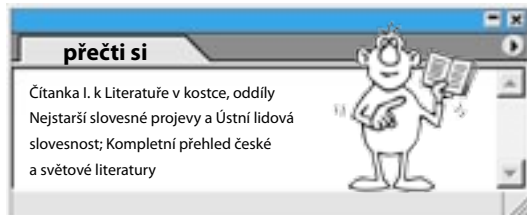
slovesné útvary: pohádky, pověsti, písně, přísloví, pořekadla, báchorky, anekdoty, jihoslovanské hrdinské zpěvy, ruské byliny, dětská slovesnost – říkadla, rozpočítadla; zvyková obřadní slavnost (při pálení čarodějnic, vynášení Morany, o Vánocích), rodinné obřady (svatba, křtina, pohřeb ⇒ svatební písně, ukolébavky, pohřební pláče – plankty), lidové hry, loutkové hry, kramářské (jarmareční) písně (= městský folklor)

- **zájem o lidovou slovesnost a sběratelství**: v období preromantismu, romantismu, u nás v obrození (zdroj a pramen, inspirace pro obrozené spisovatele)

- **sběratelé a zapisovatelé** vytvářejí naši lidovou slovesnost:

F. L. Čelakovský (slovanské písně, přísloví), K. J. Erben (slovanské pohádky, české národní písně a říkadla), B. Němcová (české a slovenské pohádky), J. Š. Baar (chodské písně a pohádky), J. J. Langer (české obyčeje, písně, svatební písně), J. V. Karmáryt (české duchovní písně), B. M. Kulda (moravské pohádky, pověsti, obyčeje), F. Sušil, F. Bartoš, L. Janáček (moravské písně), J. Kollár a P. J. Šafařík (slovenské písně), J. Š. Kubín (podkrkonošské a kladské pohádky), K. Plicka (české a slovenské písně, říkadla), J. Horák (české pohádky), A. Sedláček (pověsti), V. Cíbula (pražské pověsti), M. Bureš (písně z Vysočiny) aj.

- **adaptace lidových pohádek** (převyprávění) – např. Václav Říha, Josef Štefan Kubín, Vojtěch Martínek, František Hrubín (Špalíček pohádek, Pohádky z tisíce a jedné noci)

Moderní autorské (nefolklorní) pohádky: *Karel Čapek* (Devatero pohádek), *Vladislav Vančura* (Kubula a Kuba Kubíkula), *František Hrubín* (Kuřátko a obilí), *Jiří Wolker* (O kominíkovi), *Jan Werich* (Fimfárum) aj.

- **vliv folkloru na tvorbu autorskou** (zdroj, pramen), *F. L. Čelakovský* (Ohlas písní ruských, Ohlas písní českých), *K. J. Erben* (Kytice z pověstí národních)

PÍSMO

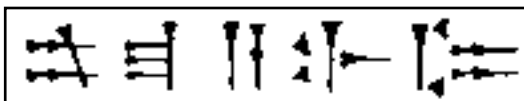
slouží k záznamu lidských myšlenek

Obrázkové písmo

piktografické – znázorňuje sdělení obrazově (zjednodušené realistické obrázky lidí, zvířat, předmětů)

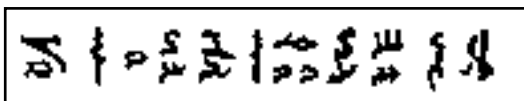
znakové – kresby zjednodušené do schematických a symbolických tvarů, např.

klínové písmo (kolem r. 2700 př. n. l. v Mezopotámii); znaky ryté trojhranným rákosovým rydlem do hliněných destiček (Sumerové, Akkadové, Peršané, Chetitě)

hieroglyfy (kon. 4. tis. př. n. l. v starověkém Egyptě) – zjednodušené písmo:

hieratické, posvátné, kněžské (z kon. 3. tis. př. n. l.) a *démotické*, lidové (ze 7. st. př. n. l.); nápisy tesány do kamene nebo psány na papyrusové svitky třtinovým perem a inkoustem z dozrávajících ořechů

Fonetické písmo

Jednotlivé znaky znamenaly konkrétní zvuky (ne symboly) ⇒ lze vyjádřit i abstraktní pojmy; možnost využití hláskové abecedy

slabičné – jednotlivé znaky představovaly slabiky (Chetitě, Peršané aj.)

hláskové (zpočátku souhláskové) – **Féničané** kol. r. 1300 př. n. l. (22 písmen abecedy)

⇒ větev aramejská:

převzato *Araby* ⇒ písmo *arabské*

převzato *Židy* (úprava v čtvercové písmo) ⇒ písmo *hebrejské*

⇒ větev řecká:

Řekové doplnili znaky pro samohlásky ⇒ **první úplné hláskové písmo na světě**; obrátili směr psaní na levoprávní (9. st. př. n. l.)

z řeckého písma vyšly 2 hlavní vývojové větve písma:

východní (slovanská) – *hlaholice*, *cyrilice*, *azbuka*

západní – *latinka* (6. st. př. n. l. – vývoj prostřednictvím *Etrusků* v starověkém Římě); převzata evropskými národy, přizpůsobena zavedením diakritických znamének (čárka, háček, kroužek aj.)